

Dona i treball: de la flexibilitat informal a la nova organització del temps. El cas d'Itàlia*

Paola Vinay

Sociòloga de «Prospecta».

Cooperativa de Recerca Estadística i Social.

Data de recepció: novembre 1993

Resum

Durant els anys seixanta i setanta la participació femenina en el mercat laboral a Itàlia estava fortament condicionada tant per les necessitats de les famílies com per les característiques del desenvolupament industrial. En efecte, la «dispersió» econòmica típica de les regions de l'anomenada «Tercera Itàlia», es basava en les activitats «informals» de les dones i en la flexibilitat de la força laboral femenina, en el moment en què elles acceptaven introduir-se i retirar-se del mercat laboral, segons el cicle econòmic i el cicle vital de la família. Així, el model cultural del treball femení predominant era un model de «prioritat familiar».

Durant els últims quinze anys, però, han ocorregut importants canvis en l'estructura de la família i en l'actitud de les dones respecte al treball remunerat. Ara emergeix un model cultural nou: les dones no estan disposades a deixar la seva carrera professional ni la seva independència econòmica, però això no implica establir una prioritat del treball remunerat per sobre el fet de tenir cura de la família.

No obstant això, aquest nou model cultural femení no ha estat acompanyat d'un canvi en la societat respecte a la igualtat d'oportunitats en l'accés al mercat laboral. La doble jornada desenvolupada per les dones en el mercat laboral i en la família les posa en una situació de contínua pressió sobre el seu temps. El debat encetat recentment a Itàlia sobre la reorganització dels horaris de treball i de la vida quotidiana, sembla del tot rellevant.

Paraules clau: Doble jornada, temps, treball, família, dona.

Resumen. *Mujer y trabajo: de la flexibilidad informal a la nueva organización del tiempo. El caso de Italia*

Durante los años sesenta y setenta la participación femenina en el mercado laboral en Italia estaba muy condicionada tanto por las necesidades de las familias como por las características del desarrollo industrial. Efectivamente, la «dispersión» económica típica de las regiones de la llamada «Tercera Italia», se basaba en las actividades «informales» de la mujeres y en la flexibilidad de la fuerza laboral femenina, en el momento en el que ellas aceptaban introducirse y retirarse del mercado laboral, según el ciclo económico y el ciclo vital de la familia. Así, el modelo cultural del trabajo femenino predominante era un modelo de «prioridad familiar».

* Traducció de l'anglès per Pilar Pujol.

Durante los últimos quince años han ocurrido importantes cambios en la estructura de la familia y en la actitud de las mujeres respecto al trabajo remunerado. Está emergiendo un nuevo modelo cultural: las mujeres no están dispuestas a dejar su carrera profesional ni su independencia económica, pero eso no implica el establecer una prioridad del trabajo remunerado por encima del de asistencia a la familia.

No obstante, este nuevo modelo cultural femenino no se ha acompañado de un cambio en la sociedad respecto a la igualdad de oportunidades en el acceso al mercado laboral. La doble jornada desarrollada por las mujeres en el mercado laboral y en la familia las pone en una situación de continua presión sobre su tiempo. El debate aparecido recientemente en Italia sobre la reorganización de los horarios de trabajo y de la vida cotidiana parece muy relevante.

Palabras clave: Doble jornada, tiempo, trabajo, familia, mujer.

Resumé. Les femmes et le travail: de la flexibilité «informelle» à la nouvelle organisation du temps. Le cas de l'Italie

Durant les années soixante et soixante-dix, la participation féminine dans le marché du travail en Italie était fortement conditionnée, d'une part par la nécessité des familles et, de l'autre, par les caractéristiques du développement industriel. En effet, la «dispersion» économique typique des régions appelée «Tiers Italie», se fondait sur les activités «informelles» des femmes et sur la flexibilité de la force de travail féminine, à partir du moment où ces femmes acceptaient d'entrer et de sortir du marché du travail, en fonction du cycle économique et du cycle de vie de la famille. Ainsi le modèle culturel de travail féminin prédominant était un modèle de «priorité familiale».

Durant ces quinze dernières années, d'importants changements sont apparus dans la structure de la famille et dans l'attitude des femmes par rapport au travail salarié. Un nouveau modèle culturel est en train d'émerger: les femmes ne sont pas disposées à abandonner leur carrière professionnelle ni leur indépendance économique, mais cela n'implique pas qu'elles donnent priorité au travail salarié par dessus les soins à apporter à la famille.

Ce nouveau modèle culturel féminin n'a pas été accompagné par un changement social relatif à l'égalité des chances pour l'accès au marché du travail. La double journée effectuée par les femmes entre marché du travail et famille les met dans une situation continue de pression par rapport au temps. Le débat, commencé récemment en Italie, pour la réorganisation des horaires de travail et de vie quotidienne apparaît ainsi comme très pertinent.

Mots-clés: Double-journée, temps, travail, famille, femme.

Abstract. Women and work: from the «informal» flexibility to the new organization of time. The case of Italy

In the sixties and seventies female participation in the labour market in Italy was deeply conditioned both by the needs of the family and the characteristics of industrial development. Indeed, the «dispersed» economy typical of the regions of the so called «third Italy» was based on women's «informal» work activities and on the flexibility of the female labour force as they were agreeable to moving in and out of the informal labour market, according to the economic cycle and the family life-cycle. The prevailing cultural model with respect to women's work was then a «family priority» model.

During the last 15 years, however, there have been important changes in family structure and the attitude of women toward paid work. A new cultural model is emerging: women are no longer willing to give up their professional career and their economic independence, but this does not imply establishing priority for paid work over the job of caring for the family.

However this new women's cultural model has not been accompanied by a change in society as a whole with respect to equal opportunities for access to the labour market. The double work load of women in the labour market and in the family puts them in a situation of continuous pressure on their time. The debate on the reorganization of work and daily life time schedules held recently in Italy therefore seems quite relevant.

Key words: Double work load, time, work, family, women.

En els anys seixanta i setanta la participació de la dona en el mercat de treball a Itàlia va estar molt condicionada, tant per les necessitats de la família com pel desenvolupament industrial local. L'economia «dispersa» típica de la regió anomenada la «Tercera Itàlia» es basava en una activitat de treball informal i en la flexibilitat laboral que oferien les dones, les quals acceptaven entrar i sortir del mercat de treball d'acord amb les necessitats imposades per l'economia local i pels cicles de la vida familiar, constituint així una reserva important per al treball submergit a domicili (Paci, 1980; Vinay, 1985).

De tota manera, en els darrers quinze anys, tant en aquesta àrea com en la resta del país, hi ha hagut canvis importants en l'estructura de la família i en l'actitud de les dones en el tema del treball remunerat. Analitzant les dades històriques (taula 1) veiem una tendència cap a una família menys nombrosa, un creixement dels divorcis, dels fills il·legítims i dels casaments civils. A més, les dades ens mostren una tendència cap a una reducció de les taxes de nupcialitat, de natalitat i de fecunditat i de fecunditat total. La taxa de fecunditat total, per exemple, decreix a Itàlia d'un nombre mitjà de fills per dona, en l'interval d'edats entre 15-49, del 2.4 el 1961 a l'1.3 el 1987 (i en la regió estudiada del 2.0 a l'1.2), actualment una de les més baixes d'Europa. Aquestes dades suggereixen que actualment elles, malgrat que no renuncien a la maternitat, escolleixen controlar el temps de reproducció i el nombre de fills.

Un altre canvi rellevant és l'accés a l'educació superior per part de les dones. Les diferències que existien entre gèneres en aquest tema s'han neutralitzat. Si considerem les edats que van de 25 a 29 anys (gent relativament jove que deu haver acabat la seva educació formal), trobem que el percentatge de dones amb educació secundària i fins i tot amb titulació universitària és definitivament més elevat que en els homes (taula 2). L'educació és considerada per elles com el camí principal d'emancipació i una manera de trobar una bona feina. Aquest alt nivell educatiu aconseguit per les dones, juntament amb la reducció dels nivells de fecunditat i natalitat, contribueixen al sorgiment del canvi d'actitud davant el món laboral. Les dades de component femení en el mercat de treball mostren un creixement sobtat de l'activitat de les dones i de les taxes d'ocupació. De tota manera, l'atur femení al nostre país supera en més del doble el dels homes, i en la nostra regió és tres vegades més alt (taula 3).

És interessant veure que, malgrat els alts nivells d'atur, les dones es queden al mercat de treball, i que això no només és cert per part de les joves, sinó

Taula 1. Itàlia i Marche: índexs demogràfics 1961-87.

Itàlia	1961	1971	1981	1987
Mortalitat infantil	40,1	28,3	14,1	10,1
Taxa fertilitat	73,0	68,7	—	38,9
Taxa fertilitat total	2,4	2,4	1,6	1,3
Taxa natalitat	18,4	16,8	11,0	9,6
Taxa nupcialitat	7,9	7,5	5,5	5,3
Taxa divorci	—	3,2	2,0	4,7
Casaments civils	1,6	3,9	12,9	14,7
Fills il·legítims	24,0	24,0	43,0	58,0
Avortaments	—	—	360,8	374,2
Avortaments voluntaris	—	—	—	304,4
Marche				
Mortalitat infantil ¹	28,0	16,8	11,2	9,9
Taxa fertilitat ²	60,2	57,9	41,7	34,7
Taxa fertilitat total ³	2,0	2,1	1,4	1,2
Taxa natalitat ⁴	15,8	14,3	9,8	8,2
Taxa nupcialitat ⁴	8,5	6,9	5,2	4,7
Taxa divorci ⁸	—	1,4	1,2	1,9
Casaments civils ⁵	0,7	1,9	7,9	9,3
Fills il·legítims ⁶	9,0	12,0	20,2	32,0
Avortaments ⁷	—	—	391,7	359,0
Avortaments voluntaris ⁷	—	—	—	275,6

Font: ISTAT (Cens 1961, 1971, 1981. Sintesi Vita Sociale Italiana 1990. Annuario Statistico Demografico 1988. Annuario Statistico Italiano 1990. Statistiche sociali 1981. Popolazioni e movimenti anagrafici).

1. Per 1.000 nascuts vius.
2. Nascuts vius per 1.000 dones d'entre 15-49 anys. Per 1961 i 1971 les dades es refereixen als períodes 1960-62 i 1970-72. Per l'any 1987 les dades es refereixen al 1987-88 per Itàlia, i fins 1989 per Marche.
3. Es refereix al nombre de fills per dones d'entre 15-49 anys.
4. Per 1.000 habitants.
5. Per 100 casaments.
6. Per 100 naixements.
7. Per 1.000 nascuts vius. Les dades sobre avortament voluntari es refereixen a 1989.
8. Per 10.000 habitants.

també per les d'edats mitjanes quan tenen fills que ja van a l'escola. Si analitzem l'activitat específica i les taxes d'atur per trams d'edat (taula 4), podem veure que el 1989 la taxa d'atur femenina és sempre el doble que la masculina, i que persisteix relativament alta en edats mitjanes, on les activitats reproductives requereixen més dedicació. El gràfic 1 ens mostra les diferències entre les taxes d'activitat masculina i femenina d'acord amb trams d'edats per als anys

Taula 2. Itàlia i Marche: nivell educatiu per sexe i edat (percentatges 1989).

	14-64		< 64		Total		25-69	
Marche	H	D	H	D	H	D	H	D
Universitat	4,8	3,7	2,6	0,6	4,4	3,0	5,6	5,9
Secundària	20,7	21,7	5,5	3,6	17,9	17,6	36,1	43,5
Primària	37,6	31,1	6,0	4,2	31,7	25,0	52,5	43,9
Entre Primària i analfabets	36,9	43,5	85,9	91,6	46,0	54,4	5,8	6,7
Total	100	100	100	100	100	100	100	100
Itàlia								
Universitat	5,1	3,7	4,0	1,0	4,9	3,2	5,2	5,2
Secundària	21,8	20,9	6,6	4,3	19,4	17,7	36,5	38,2
Primària	41,0	36,0	11,0	7,9	36,3	30,4	48,2	45,3
Entre Primària i analfabets	32,1	39,4	78,4	86,8	39,4	48,7	9,9	11,4
Total	100	100	100	100	100	100	100	100

Font: ISTAT, Rilevazione Trimestrale Forze di Lavoro. Media 1989. Elaboració pròpia.

Taula 3. Taxes d'activitat i d'atur per sexe sobre el total de la població. Itàlia i Marche 1975, 1989, 1990, 1991. Distribució percentual de la força de treball i indicadors específics per a les dones casades. Itàlia i Marche 1989.

	Taxa d'activitat				Taxa d'atur			
	1975	1989	1990	1991*	1975	1989	1990	1991*
Itàlia								
HD	35,7	42,0	42,0	42,5	3,3	12,0	11,0	10,9
H	52,7	54,5	54,4	54,9	2,8	8,1	7,3	7,5
D	19,7	30,2	30,3	30,7	4,6	18,7	17,1	16,8
Marche								
HD	40,9	45,5	44,8	44,8	2,3	7,5	6,6	6,7
H	55,2	54,5	54,9	55,8	1,6	4,4	3,7	4,1
D	27,4	36,0	35,4	34,6	3,6	11,9	10,9	11,1
1989	Itàlia				Marche			
% distribució de la força de treball								
% homes, força de treball	63,1				59,50			
% dones, força de treball	36,9				40,5			
% dones casades, força de treball	22,1				26,9			
Força de treball total	100,0				100,0			
Taxa d'activitat de dones casades	35,8				**			
Taxa d'atur de dones casades	12,4				8,1			

Font: ISTAT, Rilevazione Forze di Lavoro. Media annuale; Le Regioni in Cifre edizione 1991; Regione Marche, Forze di Lavoro, Media 1989, ORML núm. 14. Elaboració pròpia.

* Per 1991 la font és *Foglio di informazioni ISTAT*, 11-02-1992.

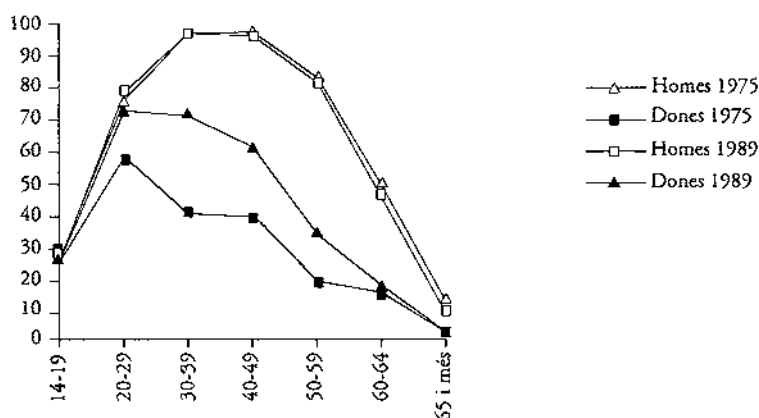
** A nivell regional la taxa d'activitat de les dones casades no està disponible.

Taula 4. Taxa d'activitat, ocupació i atur per sexe i intervals d'edat.

Grups d'edat	Taxa d'activitat		Taxa d'ocupació		Taxa d'atur	
	H	D	H	D	H	D
14-19	27,0	25,7	23,0	18,0	15,1	30,0
22-24	71,7	71,0	60,4	53,8	15,8	24,2
25-29	90,7	77,1	80,1	62,0	7,3	19,6
20-29	81,3	74,1	72,3	57,9	11,0	21,8
30-39	97,6	73,6	94,8	66,9	2,9	9,2
40-49	95,9	60,2	94,2	56,8	1,8	5,5
50-59	82,9	37,6	81,3	36,7	1,9	2,5
14-59	81,2	57,0	77,3	50,0	4,8	12,4
60-64	44,0	15,2	43,6	15,0	1,0	1,4
14-64	77,6	52,8	74,0	46,5	4,5	12,0
65	11,0	3,3	10,9	3,3	—	—
Total > 14	65,2	41,7	62,3	36,7	4,4	11,9

Font: ISTAT, Rilevazione Forze di Lavoro, Media 1989; Regione Marche, Forze di Lavoro, Media 1989; Bollettini ORMIL núm. 14. Elaboració pròpia.

1975 i 1989. Se'ns mostra que fins i tot a la regió d'Itàlia Central, com a la resta del país (vegeu Aburrà, 1989), la corba que mostra la participació femenina al mercat de treball, malgrat que té valors més baixos que els masculins, va, de mica en mica, prenent la típica forma de participació masculina al mercat de treball, quan en el 1975 tenia una forta caiguda per les edats posteriors a les de l'interval 20-29.

Gràfic 1. Taxes d'activitat per edat i sexe.

Aquestes xifres ens mostren que, contràriament al que tenia lloc en el passat, les dones es queden al mercat de treball malgrat els alts índexs d'atur. La selecció favorable als homes no les desanima. Un nou model cultural està sorgint en referència a l'actitud de les dones davant la família i el treball. En els seixanta i setanta, com ja hem vist, el model cultural dominant era la prioritització de la família. Ara, contràriament, la generació de dones joves no volen deixar la carrera professional ni perdre la seva autonomia econòmica. De tota manera, això no suposa que hagin decidit que la feina és més prioritari que la família: elles tenen davant el treball un model plural, el qual no suposa que la realització personal ve només de l'activitat professional, sinó també del compromís amb altres dimensions importants de la vida. Aquest model cultural es diferencia del model monocultural masculí, en el qual la realització personal prové bàsicament de la carrera professional (Manghi, 1987).

Aquesta no-elecció entre família i treball per la dona moderna, la seva doble presència en les feines domèstiques i en el mercat de treball significa que gairebé no tenen temps per a elles. El nou model cultural de les dones no ha estat acompanyat d'un canvi social global que respecti la igualtat d'oportunitats en l'accés al mercat laboral, al temps lliure i a la vida pública. Malgrat l'increment de les dades d'ocupació, el treball no remunerat domèstic i l'atenció a la família són assumits bàsicament per elles. Una recerca realitzada recentment a la nostra regió ha mostrat que les dones amb fills d'edats escolars, sense tenir en compte la seva situació professional, dediquen una mitjana de 3-4 hores a l'atenció dels fills i 4-5 hores a les feines domèstiques. La recerca mostra que la redistribució entre sexes d'aquest treball no remunerat no és gens equilibrat. (Vicarelli, 1991). A més, les dades sobre les diferències entre gèneres de l'ús diari del temps mostra que el temps dels homes no varia significativament segons el tipus diferent de família a què pertanyen, mentre que les dones estan molt afectades per la presència de fills i de marit. La participació de l'home a la feina de casa i en l'atenció de la canalla és tan marginal que la manca del marit suposa una reducció de la feina de les dones (Sabbadini-Palomba, 1993).

Per una altra banda (malgrat l'accés de les dones al mercat de treball i la demanda creixent de serveis per cuidar gent gran i gent no autosuficient), la provisió de serveis socials a Itàlia és molt poc adequada i varia molt segons el pressupost municipal i el tipus d'administració local. Un exemple, el 1989 només una cinquena part dels municipis de la nostra regió tenien una guarderia, la cobertura general d'infants en edat per anar a la guarderia és menor del 9% i per cada cent criatures que hi van, 46 estan en llista d'espera per entrar-hi (Davida, 1991).

No hi ha dubte que això té fortes conseqüències sobre la carrera professional de les dones, si es compara amb la dels homes. La necessitat de temps les porta a escollir feines que tinguin horaris compatibles amb la doble presència i fa que algunes hagin d'acceptar feines atípiques, estacionals, ocasionals i «irregulars». Malgrat la regulació legal de les feines industrials a domicili, les feines irregulars continuen essent freqüents en serveis personals (tasques domèstiques, cuidar canalla), en comercialització al detall, en turisme, en

restauració i en petites firmes industrials, majoritàriament a la indústria de la confecció.

Resumint, malgrat que l'accés a l'educació superior i l'emergència de professions noves han afavorit l'ocupació de les dones i els han obert perspectives noves, la majoria d'elles continuen ocupant llocs de nivell més baix (menys professionalitzats i més mal pagats). A més, en la majoria de treballs «femenins» hi ha una possibilitat limitada de fer carrera. La conseqüència d'aquesta segregació «vertical» i «horizontal» de les feines de les dones, tal com es va demostrar amb un estudi recent de parelles (Altieri-Schifani, 1991), és una diferència gran dels sous entre els sexes en tots els camps econòmics (el 1987 la mitjana dels sous de les dones representava només el 76% del sou mitjà dels homes). Aquestes dones es veuen obligades, per les condicions del mercat de treball i les necessitats de la família, a acceptar feines a temps parcial o temporals, o feines sense garanties per la manca de negociació col·lectiva, activitats laborals amb sous baixos, on la desigualtat entre sexes arriba a nivells socialment rellevants.

La contradicció entre el model cultural canviant i la persistència de la discriminació social és molt clara. La conquesta de la igualtat en educació i el desig de les dones per viure totes les dimensions de la vida estan en contradicció amb la manca d'igualtat d'oportunitats en el mercat de treball, la manca de serveis socials per a la família i la divisió sexual del treball. Per aquesta raó, avui és essencial que s'involucri tota la societat en el canvi social iniciat per les dones. Des d'aquest punt de vista sembla ser força rellevant el debat que s'ha iniciat recentment a Itàlia sobre la reorganització dels horaris de treball i de la vida diària. Aquest debat s'ha centrat, més generalment, en el canvi en la prioritat històrica del temps de treball per damunt de les altres dimensions de la vida, en el coneixement del valor social del treball de tenir cura dels altres dins la família, en una participació igualitària en totes les dimensions de la vida. Més específicament, aquest debat se centra en una política d'horaris dels serveis públics i privats a la ciutat, de manera que siguin compatibles amb els horaris de treball; en una política que vol coordinar, amb tecnologia avançada, els diferents serveis públics, de manera que s'agiliti la burocràcia, i, finalment, una política que ofereixi més autonomia a la gent que no és plenament autosuficient (canalla, vells i minusvàlids).

Malgrat que el debat sobre la reorganització dels horaris ha estat motivat per les dificultats experimentades per les dones, és important recordar que també hi ha motius estructurals i culturals, ja que, tant a Itàlia com en altres països desenvolupats, l'organització del temps que ha suposat la industrialització ha esdevingut cada cop més inadequada. Com ja és conegut, el desenvolupament industrial (especialment el fordisme, el treball en cadena) ha portat a una homologació general dels horaris per a tots els/les ciutadans/ciutadanes en tots els sectors de l'economia. «En altres paraules, la industrialització i la urbanització han creat un temps dominant, lineal, racional... acompanyat d'un temps discontinu, dispers i aparentment natural de la família i les dones. Els investigadors han demostrat que els calendaris normatius, regulars, detallats

linealment, introduïts en les societats industrials han estat i segueixen recolzats en el temps sense ordre de les dones i en la seva habilitat de combinar les activitats i les necessitats» (Vicarelli, 1992, i la seva bibliografia).

En la societat industrial actual, on els serveis són prioritaris, on la rigidesa de la programació pot ser superada per noves tecnologies «flexibles», totes les contradiccions lligades a una organització estandarditzada i rígida surten a la llum. D'ençà els anys vuitanta s'està donant una desincronització. Amb la creixent participació de les dones al mercat de treball, la reorganització del temps ha esdevingut molt important per aconseguir la igualtat entre els sexes. La desigualtat en l'ús del temps es percep com una sensació de malestar. Les investigadores han comprovat que en el context de treball els nivells d'angoixa per manca de temps és 2,5 cops més gran en les dones que en els homes. Aquest fet explica que la demanda d'una nova organització dels horaris de treball i de la vida diària sigui considerada prioritària per les dones (Chiesi, 1992 i la seva bibliografia).

És important tenir present que la reorganització dels horaris s'ha de realitzar de manera sistemàtica a causa de la interdependència entre els diferents horaris. Per exemple, una millor distribució del temps d'entrada a les escoles podria reduir les congestions de trànsit i els nivells de contaminació, però els horaris de les escoles estan lligats als horaris de treball dels pares i als horaris d'autobusos i trens. La necessitat d'horaris flexibles contrasta amb la necessitat de tenir serveis disponibles al públic a hores específiques. Hi ha, doncs, una cadena d'interrelacions que ha de ser tinguda en compte per evitar conseqüències negatives. No es pot subvalorar, per exemple, que la majoria de treballadores en serveis públics són dones que compleixen un horari de 8 a 14 en contrast amb l'interès dels clients a tenir accés als serveis a diferents hores del dia i la setmana.

D'ençà la segona meitat dels vuitanta la reducció de la flexibilitat del treball femení i la dificultat de combinar el doble paper de treballadora i usuària de serveis, han fet promoure diverses experiències en diferents ciutats italianes. Aquests projectes tenien l'objectiu de connectar els horaris de la ciutat amb les necessitats dels ciutadans. L'exemple més significatiu és un projecte experimental que es va iniciar a Mòdena. En aquest projecte s'ha demostrat que és possible garantir interaccions més bones entre els diferents horaris dels serveis públics i privats, estendre i millorar (a un cost raonable) els serveis públics locals de manera que siguin consistents amb les noves demandes socials i agilitar la burocràcia (Rinaldi, 1991). Aquest primer projecte ha estat seguit per altres en diverses ciutats italianes, els quals han afavorit una nova llei sobre l'organització dels municipis (la llei 142, 1990), que dóna a l'alcalde la competència de coordinar els horaris de diversos serveis públics i privats.

Sintetitzant, en els darrers quinze anys, com hem vist, la condició de les dones en les regions d'«economia difusa», així com a la resta del país, ha canviat. Malgrat que elles tinguin accés a treballs que abans eren considerats per a homes i a noves professions, la major part de les oportunitats de treball obertes a les dones continuen essent caracteritzades per tenir nivells i sous baixos.

Això contrasta amb els alts nivells educatius aconseguits. De tota manera, les dones italianes no sembla que vulguin deixar la seva carrera professional i la independència econòmica, malgrat que el seu desig d'entrar al mercat de treball no sempre troba respostes adequades. Han aconseguit igualtat d'oportunitats en l'educació i l'accés formal al mercat de treball. Han desenvolupat un model «plural» que valora la família i el treball.

En aquestes noves condicions, esdevé important pel moviment de dones, pels sindicats i pels partits polítics, intervenir conscientment en la reorganització del temps de treball, en els horaris dels serveis i de la ciutat. El debat és encara en els seus inicis, però ha de portar ràpidament a satisfer les necessitats de l'organització de la vida quotidiana i de garantir la igualtat d'oportunitats entre els sexes, tant pel que fa referència a les oportunitats de treball com a la participació en totes les altres dimensions de la vida (compromís familiar, cultural, polític i social, així com a tenir temps per a una mateixa). La distribució desigual és sinònim d'injustícia i, en el fons, interfereix en la realització completa dels dos sexes.

Bibliografia

- ABBURRÀ LUCIANO (1990). *L'occupazione femminile dal declino alla crescita*. Torí: IRES, Rosenberg-Sellier.
- ALTIERI, G.; SCHIPANI, S. (1991). «Le differenze retributive tra uomini e donne», a Patarca Stefano (a cura de) *Redditi Retribuzioni e Ineguaglianze, Il lavoro dipendente negli anni novanta*. Roma: Collana IRES CGIL, EDIESSE.
- CHIESI ANTONIO, M. (1992). «Politiche del tempo, metodi di ricerca e strumenti di intervento». Milà: *Ires Lombardia*, Collana «Discussioni» núm. 19.
- DAVID PATRIZIA (1991). «Le politiche sociali». *Donne al lavoro*. Regione Marche, ORML, núm. 18.
- MANGIHI SERGIO (1987). *Il barone e l'apprendista. Ricerche sulla condizione accademica nell'università di massa*. Milà: Franco Agnelli.
- PACI MASSIMO (a cura de) (1980). *Famiglia e mercato del lavoro in una economia periferica*. Milà: Agnelli.
- RINALDI ALFONSINA (1991). «Tempo e orari nella città: l'esperienza di Modena». *Prisma*, núm. 23.
- SABBADINI, L.L.; PALOMBA ROSSELLA (1993). «Differenze di genere e uso del tempo nella vita quotidiana». Paci Massimo (ed.). *Dimensioni della disuguaglianza sociale*. Bolònia: Il Mulino.
- VICARELLI, G. (1991). «Strategie e tempi della vita quotidiana: una ricerca nelle Marche». *PRISMA*, núm. 23, CLUA, Ancona.
- VICARELLI, G. (1992). «Governare il Tempo. La regolazione degli orari come nuova politica di governo della città». Research Project.
- VINAY, P. (1985). «Family life cycle and informal economy in Central Italy». *International Journal of Urban and Regional Research*. Londres.
- VINAY, P. (1992). «Donne e lavoro: dalla flessibilità "informale" alla riorganizzazione dei tempi». *PRISMA*, núm. 25. Ancona: CLUA.